

Review article

Demografik Yaşlanma Sürecinde Beşerî Sermaye Oluşumu ve Pozitif Dışsallık Sorunu ¹

Formation of Human Capital and Issue of Positive Externality in the Demographing Aging Process

Şenol Öztürk *

Department of Labour Economics and Industrial Relations, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Kırklareli University, Kırklareli, Türkiye

Özet

Sanayileşmiş ülkelerde başlayan ve gelişmekte olan ülkelerde de etkili olan demografik yaşlanma olgusu karşısında, ülkeler nüfusun yaşlanmasını engellemek ve yaşlanmanın yol açtığı sorunları telafi etmek için başta doğum artışını teşvik olmak üzere işgücü piyasasına ve sosyal güvenlik sistemine yönelik politikalar hayata geçirmektedir. Bu noktada nüfus ve sosyal refah konusunda pro-natalist ve anti-natalist yaklaşımlar birbirine zıt öngörüler ortaya koysa da, doğurganlığı artırmak dışındaki politikaların etkinliği sınırlılıklar ve belirsizlikler içermektedir. Doğurganlığın azalması temel olarak çocuk yetiştirme maliyeti ile açıklanmakta ve bazı çalışmalarda uygun şartlar gerçekleşmiş olsaydı ebeveynlerin daha fazla çocuğa sahip olacağı ortaya konmaktadır. Bu durum ise, özellikle kamusal çocuk ve aile yardımlarının ve eğitim sübvansiyonlarının yetersiz olduğu toplumlarda, bir taraftan bireysel maliyetlere katlanarak çocuk yetiştiren ve bu maliyetlerden kaçınarak çocuk sahibi olmayan bireyler arasında kamusal mal olarak kabul edilen nitelikli çocuk-beşerî sermayenin pozitif dışsallığı sorununu, diğer taraftan kamusal mal olarak çocuk sayısının sosyal optimum seviyenin altında kalması sorununu öne çıkarmaktadır. Literatürde yaşlanmaya yönelik politikalar ele alınmakla birlikte, işgücünün yaşlanmasının bir kamusal mal olarak beşerî sermaye üretiminin sosyal fayda-pozitif dışsallık etkisini orantısız biçimde artırması boyutu incelenmemektedir. Literatür incelemesi yoluyla yapılan bu çalışma meselenin pozitif dışsallığın içselleştirilmesi boyutunu ele almakta ve bu konuda politika geliştirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demografik Yaşlanma, İşgücünün Yaşlanması, Beşerî Sermaye, Pozitif Dışsallık, Nüfus Politikası.

Abstract

In the face of the demographic aging phenomenon, countries implement policies for the labor market and social security system, especially encouraging birthrate, in order to prevent the aging of the population and to compensate for the problems caused by aging. At this point, although pro-natalist and anti-natalist approaches on population and social welfare reveal contradictory predictions, the effectiveness of policies other than increasing fertility includes limitations and uncertainties. The decrease in fertility is mainly explained by the cost of raising children, and some studies suggest that parents would have more children if favorable conditions were met. This situation, especially in societies where public child and family benefits and education subsidies

¹ Bu çalışma 7. Akdeniz Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde (12-13 Mart 2022, Mersin) sunulan ve bildiri kitabında tam metin olarak yayımlanan "Demografik Yaşlanma Sürecinde Beşerî Sermaye Oluşumu ve Pozitif Dışsallık Sorunu" başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

* Corresponding author:

Öztürk Şenol A is an assistant professor in the Department of Labour Economics and Industrial Relations, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Kırklareli University, Kırklareli, Türkiye. His research interests include the social policy. He has lived, worked, and studied in Kırklareli, Turkey.
Email: senolozturk@klu.edu.tr

are insufficient, brings forward the problem of positive externality of qualified child-human capital, which is accepted as a public good, among individuals who raise children by bearing individual costs and them who do not have children by avoiding these costs on the one hand and the problem that the number of children remains below the social optimum level on the other hand. Although policies towards aging are discussed in the literature, the extent to which the aging of the workforce increases the size of social benefit-positive externality of human capital production as a public good is not examined. This study conducted through literature review, deals with the internalization of positive externality and emphasizes the importance of policy development in this regard.

Keywords: Demographic Aging, Aging of Workforce, Human Capital, Positive Externality, Population Policy.

Received: 27 September 2022 * **Accepted:** 16 December 2022 * **DOI:** <https://doi.org/10.29329/ijiasos.2022.504.4>

GİRİŞ

Sanayileşme ve modernleşme sürecinde sağlık hizmetlerindeki ilerlemeler, artan refah, eğitim ve kadın istihdamı sonucunda ortalama yaşam süresinin uzaması ve doğurganlığın azalması toplam nüfus içinde genç nüfusun payının azalmasına ve yaşlı nüfusun payının artmasına yol açmıştır. Demografik yaşlanma sorunu olarak tanımlanan bu olgu ilk defa BM'in 1982 yılında gerçekleştirdiği yaşlanma gündemli konferans sonrasında kabul ettiği Yaşlılık Eylem Planı ile bir küresel mesele olarak kabul edilmiştir (Ülger, 2018, s. 21).

Yaşlanma hem geleneksel toplumda hem de sanayileşmiş toplumlarda var olan ve mevcut sosyal koruma mekanizmaları ile üstesinden gelinen bir sosyal risk iken, demografik yaşlanmada sorun toplumda yaşlı bireylerin artmasından ziyade, oransal olarak genç işgücünün azalması ve toplumsal sistemlerin sürdürülebilirliğini tehdit edecek şekilde genç ve yaşlı nüfus oranının bozulmasıdır. Diğer taraftan kentleşme sonucunda çekirdek aileler için çocuk bakım hizmetlerinin kamu ve özel sektör kurumları tarafından yerine getirilmesi ve teknolojik gelişmelerin yaşlı nüfusun becerisini eskitmesi, yaşlıların toplumsal konumlarını kaybetmesine yol açmıştır (Karakaya, 2020, s. 26).

Yaşlanmanın getirdiği zorlukların üstesinden gelmek, yaşlılar da dahil olmak üzere tüm yaş gruplarında daha yüksek istihdam sağlamak için emeklilik, sağlık hizmetleri, beceriler ve işgücü piyasası reformları gibi alanları kapsayan çok yönlü politika yanıtlarını gerektirmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 6).

Demografik yaşlanmanın yol açtığı sorunlar genel olarak üç temel alanda ortaya çıkarken çözüm için geliştirilen politikalarda bu alanlarla ilişkilidir. Bunların ilki ve en temel sorun genç işgücünün yetersizliği ve işgücünün ortanca ve ortalama yaşının yükselmesidir. İkinci olarak artan yaşlı nüfusun sosyal güvenlik harcamalarının artmasıdır. Üçüncü olarak artan yaşlı nüfusun sağlık ve diğer bakım hizmetlerinin sağlanmasıdır. İlk sorun için göç ve doğurganlık oranlarını artırmaya yönelik politikalara ve yaşlı işgücünü istihdam edilebilir kılmaya yönelik politikalara başvurulurken, ikinci sorun için sosyal

güvenlik reformları ile harcamaları azaltmaya veya kaynak oluşturmaya yönelik politikalara başvurulmaktadır. Üçüncü sorun alanı için ise aktif yaşlanmaya yönelik sosyal politikalar kapsamında bir takım sosyal yardım ve hizmet programlarının geliştirilmesi yoluna gidilmektedir. Aktif yaşlanmanın bir unsuru olarak yaşlı nüfusun istihdamını artırmaya yönelik uygulamalar ise tüm sorun alanlarının ortak politikası olarak kabul edilebilir.

Sosyal koruma ve aktif yaşlanmaya yönelik politikalar gelişmiş bir sosyal devlet olmanın gereği olsalar da ikincil sorun alanına yönelik oldukları için sorunu temelden çözme yerine semptomları gidermeye yöneliktirler. Buna karşılık çalışma çağı içinde genç nüfusu artırmaya yönelik politikalar birincil sorun kaynağına yönelik olması bakımından çok daha etkili ve öncelikli olarak gerçekleştirilmesi gereken politikalarlardır.

Demografik yaşlanma karşısında nüfus artış hızının ve genç işgücü oranının korunması meselesinde pro-natalist ve anti-natalist politikaların etkinliği tartışması söz konusudur. Bu noktada, pro-natalist politikanın gerekliliğini ortaya koyan araştırmalar olduğu gibi, nüfus artış hızının kıt kaynaklar sorunu nedeniyle sürdürülemez olduğunu ve teknolojiye gelişmelerin etkisi ile artan emek verimliliğinin işgücündeki yaşlanmayı telafi edeceğinin iddia eden nicel araştırmalar da bulunmaktadır.

Bununla birlikte AB, OECD gibi örgütlerin politika tavsiyeleri ve gelişmiş batılı ülkelerin uygulamaları dikkate alındığında, demografik yaşlanmanın hızlanması, yol açtığı sorunların ölçeğinin büyümesi ve toplumsal maliyetlerinin önemli boyutlara ulaşması, bir toplumsal kurum olarak aileyi ve ailenin toplumun devamına yönelik işlevini toplumların sosyal refahı için kritik bir öneme getirmekte ve gelecek nesiller için toplumun ihtiyacını karşılayacak niteliklerde insan yetiştirmeyi kamu ekonomisinin pozitif dışsallık olgusu kapsamına sokmaktadır.

Doğum oranlarının artışı teşvik etmek için pozitif dışsallık bağlamında bir politika ayrımcılık vb türde suçlamalarla karşılaşabilir ve sosyal meselelerin çözümünde karşılaşılan ideolojik yaklaşım farklılıklarında olduğu gibi bu konuda da olumsuz yaklaşımlar olacaktır. Bununla birlikte sorunun çözümüne yönelik gerçekçi bir politika geliştirmek için bu türden yaklaşım farklılıklarının olması ve bunların tartışılarak ampirik olarak sağlanmasının yapılması kaçınılmazdır. Bu nedenle bu çalışmada herhangi bir politika önerisinde olduğu gibi bu konu için, tümünden bir ret ya da kabul yerine, lehte ve aleyhte somut ve mantıklı gerekçelerin ortaya konarak nesnel bir değerlendirmenin yapılması amaçlanmaktadır.

YAŞLANMA OLGUSU VE DEMOGRAFİK YAŞLANMA

Yaşlanma fizyolojik, psikolojik, zihinsel boyutlardaki değişimle ilgili olması ve bu boyutların bireyler tarafından algılanma derecesi ile ilişkili olması nedeniyle kesin bir tanımının yapılmasının zor olduğu bir kavramdır. Bireyin kendisine ve topluma olan farklı etkileri nedeniyle yaşlanma tıp, psikoloji,

hukuk, sosyal politika, sosyoloji gibi disiplinlerin ilgi alanına girmekte ve bu alanların yaşlanmaya yönelik tanımlamaları söz konusu olmaktadır (Yumurtacı, 2013, s. 11).

Kronolojik yaşlanmayı takiben biyolojik olarak gerçekleşen yaşlanma sürecinde organizmanın fiziksel ve ruhi yetilerinde çevreye uyumu olumsuz yönde etkileyecek kayıplar meydana gelmektedir. Bununla birlikte bu kayıpların zamanlaması veya şiddeti bireyden bireye farklılaşabilmekte olduğu gibi, her toplumun yaşlılığa yaklaşımı da değişebilmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018a, s. 5).

Demografik yaşlanma ise toplumsal yapıyla ilgili bir olguyu ifade etmekte ve ortalama yaşam süresinin uzaması ve doğurganlığın azalması sonucunda toplam nüfus içinde genç nüfusun payının azalması ve yaşlı nüfusun payının artması durumudur (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018a, s. 6). Sağlık hizmetlerindeki ilerlemeler, artan gelirler ve dünya genelinde artan eğitim ve kadın istihdamı bu uzun vadeli bu demografik eğilimleri yönlendirmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 7).

BM 60 yaş üzeri nüfusu yaşlı olarak kabul ederken; 60-69 yaş aralığını genç yaşlılık, 70-79 yaş aralığını ileri yaşlılık ve 80 yaş üstünü ise çok ileri yaşlılık dönemi olarak belirlemiştir. DSÖ ise 65 yaş üzeri nüfusu yaşlı olarak kabul ederken; 65-74 yaş arasını genç yaşlılık, 75-84 yaş arasını ileri yaşlılık ve 85 yaş üzerini çok ileri yaşlılık dönemi olarak sınıflandırmıştır (Çuhadar, 2019, s. 87).

Nüfusun yaşlanması sürecinde 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki ağırlığına göre toplumlar genç, olgun, yaşlı ve çok yaşlı şeklinde sınıflandırılmaktadır. Buna göre 65 yaş üzeri nüfusun oranı %4'ten az olan toplum genç, %4-7 arasında olanlar olgun, %7-10 arasında olanlar yaşlı ve %10'un üzerinde olanlar çok yaşlı toplumlar olarak nitelenmektedir (Uyanık ve Başyigit, 2018, s. 278).

Demografik yaşlanma sürecinde işgücünün yaş ortalaması artarken daha önce yaşlı olarak kabul edilen ve genellikle işgücü piyasası dışına çıkan yaş gruplarındaki nüfusun istihdamı artmaya başlamıştır. Yaşlı çalışan-işçi kavramı genel olarak 60-75 yaş arasındaki işgücünü ifade etmekle birlikte bazı çalışmalarda alt sınır 40 yaşa kadar düşürülebilmektedir. Bununla birlikte işgücü piyasasına katılımı ilgili literatürde ortak biçimde işgücüne katılımın düşmeye başladığı bir eşik olarak 50-55 yaş ve üzeri çalışanların yaşlı çalışan olarak kabul edildiği görülmektedir (Özen ve Özbek, 2017, s. 552; Karakaya, 2020, s. 49).

Her ne kadar DSÖ yaşlılık için kabul edilen yaş aralıklarını yükseltse de bu durum kısmen gelişen teknolojiler sonucu bazı işlerin ilerleyen yaşlarda da yapılabilmesi ve fiziksel yıpranmanın eskisine göre daha az olmasından ileri gelmekte ve daha çok emekliliklerin tehir edilerek sosyal güvenlik maliyetlerinin azaltılması ve mevcut nüfustan en fazla üretkenlik elde etmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte 50 yaş üzerinde işgücü verimliliğinin azalmaya başlaması ve iş hayatında yaşa dayalı ayrımcılığın varlığı yaşlanma eşliğini nominal biçimde yukarı çekmenin sorunları tam anlamıyla çözemeyeceğini göstermektedir.

DEMOGRAFİK DÖNÜŞÜM KURAMI

Sanayileşme ve modernleşme sürecince demografik yapıda meydana gelen yaşlanma olgusu 20. yüzyılın başlarından itibaren geliştirilmeye başlanan demografik dönüşüm kuramı ile açıklanmaktadır. Demografik dönüşümün bir sosyal bir olgu olarak ortaya konduğu ilk çalışma Warren Thomson tarafından 1929 yılında yapılmıştır. Thomson sanayileşmiş ülkelerin son 200 yıldaki doğum ve ölüm oranlarındaki değişimini inceleyerek ülkeleri nüfus artış oranlarına göre üç sınıfa ayırmıştır. İlk grubu doğum ve ölüm hızlarının azalmakla birlikte doğum oranındaki azalmanın daha fazla olduğu bu nedenle nüfus artış oranlarının azaldığı ve potansiyel nüfus düşüşüyle karşı karşıya olan Batı Avrupa ülkeleri ve Avrupa kökenli göçmenlerin yerleştiği denizaşırı ülkeler dahildir. İkinci grup hem doğum hem de ölüm oranları düşmekle birlikte, ölüm oranlarının doğum oranlarından daha erken ve daha hızlı düştüğü bu nedenle ilk gruba göre nüfus artış oranı daha yüksek olan Doğu ve Güney Avrupa ülkelerinden oluşmaktadır. Üçüncü kategoride ise ne doğum ne de ölüm oranlarının henüz 'Malthusçu' anlamda kontrol altında olmadığı Hindistan, Rusya gibi diğer ülkeler olarak sınıflandırılmıştır (Kirk, 1996, s. 361; Karakaya, 2020, s. 5). Adolphe Landry'de benzer bir çalışma yaparak kavramı 1934 yılında yayınlanan kitabında kullanmıştır. Teorinin daha detaylı biçimde tanımı ise Frank Notestein tarafından 1945 yılında yapılmıştır (Kirk, 1996, s. 362; Erol, 2012, s. 57).

1930'lu yıllarla birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin nüfus yapılarında meydana gelen değişimleri inceleyen bu araştırmalara dayanarak demografik dönüşüm kuramı geliştirilmiştir. Bu kurama göre ekonomik gelişme ve toplumsal yapılarda meydana gelen dönüşümler neticesinde ülkeler daha öncesinde yüksek ölüm ve doğum oranlarına sahip toplumsal yapıdan, önce düşük ölüm görece yüksek doğum oranları ile nüfusun arttığı bir yapıya ve sonunda ise daha da azalan doğum oranları ile nüfus artış hızının giderek azaldığı ve düşük ölüm oranları ile ortalama yaşam ömrünün arttığı ve nüfusun yaşlandığı bir yapıya geçiş sürecini yaşayacaklardır (Çuhadar, 2019, s. 9).

Demografik geçiş sürecinde önce ölüm oranlarının hızlı bir düşüş göstermesi, buna karşılık doğum oranlarının belirli bir süre sonra önce yavaş fakat ilerleyen dönemlerde daha hızlı bir oranda düşmesi çalışan nüfusun toplam nüfus içinde belirli bir dönem için en yüksek seviyeye çıkmasına neden olmaktadır (Kalafatçılar, 2019, s. 7). Demografik fırsat penceresi olarak tanımlanan bu dönem, demografik dönüşüm sürecinin ikinci aşamasının sonuna doğru nüfus yaşlanırken, henüz bağımlı nüfusun ekonomik risk oluşturacak seviyeye ulaşmadığı fakat çalışma çağındaki nüfusun yani işgücünün en yüksek orana ulaştığı durumu ifade etmektedir (Çuhadar, 2019, s. 44).

Demografik dönüşüm süreci boyunca genç bağımlı nüfus azalırken, önce çalışma çağındaki nüfus toplam nüfus içinde ağırlık olacak, fakat ilerleyen dönemlerde ise nüfus piramidinin ortasındaki nüfus zamanla yaşlı nüfusa dönüşeceğinden yaşlı bağımlı nüfus toplam nüfus içinde ağırlıklı olmaya başlayacaktır. Doğum ve ölüm oranlarının istikrarlı biçimde azalma eğilimini koruduğu bu süreçte nüfus piramidi tersine bir şekil alacaktır.

Avrupa ülkelerinde 19. yüzyılda gelişmekte olan ülkelerde ise 20. Yüzyılın ortalarında başlayan demografik dönüşüm sürecinin 21. Yüzyılda tüm dünyada tamamlanması beklenmektedir. (Kurtkapan, 2019, s. 31). Fakat Sahra-altı Afrika ülkelerinin ise bu sürecin dışında kalacağı ve 21. Yüz yıla kadar nüfus artışını koruyacağı öngörülmektedir (Gürsoy-Çuhadar, 2020, s. 366).

Gelişmekte olan ülkelerin demografik dönüşüm sürecine yeni başlamalarına rağmen, sanayileşmiş batılı ülkelerin 50-100 yıllık bir periyotta yaşadıkları bu dönüşümün gelişmekte olan ülkelerin 20-30 yıl gibi daha kısa bir zaman diliminde tamamlayacakları ve bu ülkelerde demografik dönüşümün etkisinin daha hızlı ve şiddetli tezahür edeceği öngörülmektedir (Gürsoy-Çuhadar, 2020, s. 367).

Şöyle ki, sanayileşmiş batılı ülkelerde demografik yaşlanma ekonomik kalkınmanın tamamlanmasını takiben ortaya çıkarken, gelişmekte olan ülkeler bu dönüşümü ekonomik kalkınmayı tamamlamadan yaşamaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerin sahip oldukları yüksek katma değerli ekonomik yapısı bu ülkelerin göç ile ihtiyaç duydukları işgücü kaynağını sağlamalarını mümkün kılarken, sahip oldukları zenginlik seviyeleri ise sosyal koruma için gerekli harcamaları daha kolay gerçekleştirmelerini mümkün kılmaktadır. Buna karşılık gelişmekte olan ülkeler her iki durum için dezavantajlara sahiptir. Bu nedenle gelişmiş ülkelerin yüksek katma değer üreten ekonomik yapıları demografik dönüşümün etkilerini şu ana kadar telafi edebilirken, gelişmekte olan ülkeler için bu durumun daha büyük bir tehdit oluşturması öngörülmektedir (Uyanık, 2017, s. 74).

Demografik dönüşüm temel olarak sanayi devrimi sonucunda gelir seviyesinin artması, sağlık hizmetlerine erişimin artması, teknolojiye erişim ve toplumsal yapıdaki gelişmeler nedeniyle doğurganlık hızının düşmesinden kaynaklanmaktadır (Seyhun, 2006:5). Söz konusu dönüşümler çocuk sahibi yetiştirmenin doğrudan ve dolaylı-fırsat maliyetini artırmış ve ebeveynlerin doğurganlık hızını düşürecek şekilde nicel olarak daha az sayıda fakat nitel olarak daha yüksek beşerî sermaye potansiyeline sahip çocuğa sahip olma eğilimini artırmıştır (Attar, 2013, s. 11; Tunali, 2015, s. 10).

Sanayi öncesi emek yoğun ekonomik yapılarda çocuklar özel bir eğitim verilmeden erken yaşlardan itibaren işgücüne dahil olarak verimlilik artışı sağlarken, artan nüfus, piyasanın genişlemesine neden olduğu için yüksek doğurganlık gerekli görülmüştür. Sanayi toplumlarında ise teknolojik ilerleme ve sanayileşme nitelikli işgücüne duyulan ihtiyacı artırırken bu durum, nitelikli ve nitelikli olmayan işgücü arasındaki ücret farklarını artırmıştır. Nitelikli işgücü-beşeri sermaye ihtiyacı nedeniyle geliştirilen zorunlu eğitim, asgari çalışma yaşı gibi uygulamalar nedeniyle çocuklar erken yaşlarda işgücü olarak çalıştırılmadığı gibi ebeveynler çocukları için eğitim ve sağlık harcaması yapmak zorunda kalmıştır. Diğer bir ifade ile yeni toplum yapısı çocuğu üretim girdisi olmaktan çıkarmış ve haneler için kısa ve orta vadede bir maliyet unsuru haline getirmiş ve ebeveynler daha nitelikli ama daha az sayıda çocuk sahibi olmayı tercih etmeye başlamıştır. Bu yeni soyo-ekonomik yapıda doğurganlık, beşeri sermaye seviyesi arttıkça ilave bir çocuğun maliyetinin veya çocuk sayısı arttıkça beşeri sermaye

seviyesini bir birim artırmanın maliyetinin arttığı, çocuk sayısı ve kalitesi-beşeri sermaye seviyesi arasında fırsat maliyetinin bulunduğu, bir fayda fonksiyonu tarafından belirlenmektedir (Selim ve Üçdoğruk, 2005, s. 50). Benzer şekilde kırsal kesimde çocuk sosyal güvenlik unsuru olarak görülürken, sosyal devlet uygulamalarının yaygınlaşması yaşlılık dönemi için çocuğa duyulan ihtiyacı azaltmıştır. Diğer taraftan ekonomik gelişmede eğitim yoluyla kazanılan beşerî sermayenin önem kazanması erkekler ve kadınlar arasındaki ücret farklarını azaltmış ve kadınların işgücüne katılım oranı artmıştır. Bu süreçte şehir yaşamında geleneksel destek mekanizmaları olmaksızın çocuk yetiştirmenin kadını işgücü piyasasından mahrum bırakması da daha az çocuk sahibi olmayı teşvik eden bir diğer önemli dolaylı maliyet oluşturmuştur (Selim ve Üçdoğruk, 2005, s. 55,57; Kalafatçılar, 2019, s. 7,9; Attar, 2020, s. 10).

Bazı çalışmalar bu dönüşüm şablonunun Türkiye için de geçerli olduğunu öne sürmektedir (Attar, 2013, s. 11). Türkiye’de doğurganlığı belirleyen sosyo-ekonomik şartlar ve bireysel özellikleri açıklamaya yönelik yapılan çalışmalarda eğitim ve beşerî sermaye seviyesi ve işgücüne katılım eğilimi yüksek olan ailelerin çocuk yapma eğilimlerinin daha düşük olduğu ortaya konmuştur (Attar, 2015, s. 5). Eğitim faktörü ile ilgili olarak hem erkek hem de kadınların eğitim düzeyindeki artış doğurganlığı azaltan bir unsur iken, kadınların eğitim düzeyinin doğurganlık üzerindeki etkisinin erkeklerin eğitim düzeyinden daha büyük olduğu ortaya konmuştur (Selim ve Üçdoğruk, 2005, s. 57). Bu sonuçlarla ilgili olarak eğitim değişkeni bilinçli bir tercih olarak daha az sayıda daha nitelikli çocuk sahibi olma eğilimini açıklamakla birlikte, beşerî sermaye ve işgücüne katılım değişkenleri ebeveynlerin daha çok piyasa geliri elde etme veya bireysel refah seviyelerini düşürmeme amacıyla çocuk sahibi olmadıkları da göstermektedir.

YAŞLANMA GÖSTERGELERİ

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğum oranları yarı yarıya düşerek nüfus yapısı toplam nüfus içinde gençlerin oranının azaldığı ve yaşlıların oranının arttığı bir yapıya dönüşmüştür (Karakaya, 2020:5). Dünya ortalaması olarak doğuştan yaşam beklentisi, 1960 ile 2015 arasında 52,6 yıldan 71,9 yıla yükselmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 8).

İkinci dünya savaşından 2000’lerin başına kadar yaşlı nüfus 3,2 kat artarken, toplam nüfusun bu dönemdeki artışı, 2,4 kat olarak gerçekleşmiştir (Uyanık, 2017: 73). 2000 sonrası dönemde ise Dünya nüfusu yıllık ortalama %1,2 oranında artarken, dünya genelindeki yaşlı nüfusun yıllık artış hızı ortalama %2,6’dır ve yapılan projeksiyonlar diğer yaş grupları ile yaşlı nüfus arasındaki artış hızı arasındaki farkın 2050 yılına kadar büyüyerek devam edeceğini ortaya koymaktadır (Rakıcı ve Yılmaz, 2016, s. 68).

2000 yılında %6,9 olan Dünya genelinde 65 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfusa oranının 2030 yılında %12’ye yükselmesi beklenmektedir (Tekin ve Kara, 2018, s. 222). Buna karşılık ekonomilerin

işgücü ihtiyacını karşılayan ve yaşlı bağımlı nüfusun bakımını üstlenen 15-64 yaş aralığındaki çalışma çağındaki nüfusun 65 yaş ve üzeri bağımlı nüfusa oranı dünya ortalaması olarak 1950-2009 yılları arasında 12'den 9'a düşmüş olup 2050 yılına kadar 4'e düşeceği öngörülmektedir (Uyanık, 2017, s. 78). Yaşlanma sorununu en erken ve yoğun biçimde yaşayan Avrupa ülkeleri çalışma çağındaki nüfusun azalması sürecini 2000'lerin başlarında yaşamaya başladılar (Gündoğan, 2001, s. 98). 2050 yılında yaşlı bağımlılık oranının Dünya genelinde %25, gelişmiş ülkeler için %46 ve gelişmekte olan ülkeler için %22,3 olması beklenmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018a, s. 13).

2017 yılı verilerine göre yaşlanma sorununu en fazla yaşayan ülkeler gelişmiş batılı ülkelerde 65 yaş ve üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki payı %18, daha az gelişmiş ülkelerde %7, en az gelişmiş ülkelerde ise %4'tür (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018a, s. 7).

Tablo 1. Dünya Genelinde Yaş Gruplarına Göre Nüfusun Değişimi

Yaş Grubu / Yıl	1950	2017	2030	2050
0-14	34,3	25,9	23,7	21,3
15-59	57,8	61,3	59,9	57,4
60+	8,0	12,7	16,4	21,3
65+	5,1	8,7	11,7	15,8
80+	0,6	1,8	2,4	4,3

Kaynak: UN, World Profiles of Ageing 2017, <https://population.un.org/ProfilesOfAgeing2017/index.html>

AB-27 genelinde 0-14 yaş gurubunun toplam nüfusa oranı 1990 yılında %19,5 iken bu oran 2010'da %15,6'ya düşmüştür. Oranın 2060 yılında %14,3'e düşeceği öngörülmektedir (Erol, 2012:64). 65 ve üzeri yaş grubunun toplam nüfus içindeki payı ise 1990 yılında %13,7 iken 2010 yılında yükselerek %17,4 olmuş ve 2060 yılında %29,5'e yükseleceği öngörülmektedir (Erol, 2012:64-65). Bu iki nüfus dilimindeki değişimin sonucu olarak yaşlı nüfus bağımlılık oranı 1990 yılında %20,6 iken 2010 yılında 25,9'a çıkmış ve 2060 yılında ise %52,55'e yükseleceği öngörülmektedir (Erol, 2012, s. 65).

Tablo 2. Dünya'da Temel Demografik Göstergelerin Gelişimi

Yıllar	Nüfus Artış Hızı - %	Doğurganlık Oranı	Ortanca Yaş	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Yaşlı Bağımlılık Oranı
1960	1,82	4,9	23	52,25	8,59
1970	2,07	4,93	22	58,5	9,27
1980	1,79	3,86	23	62,8	10,02
1990	1,81	3,44	24	65,4	10,1
2000	1,35	2,78	26	67,5	10,91
2010	1,24	2,58	28	70,5	11,56
2019	1,08	2,51	29,8	72,5	13,94

Kaynak: Karakaya, Halime, (2020), Gümüş Ekonomi ve Aktif Yaşlanma Bağlamında İşkur'un Rolü ve Alınması Gereken Önlemler, Uzmanlık Tezi, T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, s.11.

İşgücünün yaşlanması ile ilgili bir gösterge olarak 1970'e kadar 21,5'e kadar düşen medyan yaş, sonrasında artışa geçerek 2020 itibariyle 30,9 olmuştur. 2045 yılında ise 35'in üstüne çıkacağı öngörülmektedir (<https://population.un.org/wpp/dataquery/>).

YAŞLANMANIN YOL AÇTIĞI SORUNLAR

Demografik dönüşüm sürecinde artan yaşlı nüfusla ücret gelirlerinin ve tasarrufların azalması sonucunda finansal piyasalarda durgunlaşma yaşanacağı, sağlık ve sosyal güvenlik alanındaki kamu harcamalarının artacağı, artan kamu harcamaları nedeniyle bütçe dengesinin bozulacağı ve borçlanmaların artacağı, çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki oranının azalması sonucunda iş gücü piyasalarında işgücü açığının oluşması, yaşlanan İşgücünün işgücü verimliliğinde düşüş ve tüketim kalıplarındaki değişme nedeniyle ekonomik büyümenin yavaşlayacağı öngörülmektedir (Seyhun, 2006, s. 27-31; Günsoy ve Tekeli, 2015, s. 40-41).

Demografik dönüşümün uzun süreli durgunluğun önemli sebeplerinden biri olacağını kabul eden (Kalafatçılar, 2019, s. 5) varsayıma göre çalışma çağındaki nüfusun yavaşlayan büyümesi kişi başına düşen GSYİH'nin potansiyel büyümesi üzerinde baskı oluşturacak ve politikalar zamanında uyarlanmadığı takdirde yaşam standartlarının artış hızı yavaşlayacaktır. Kurumsal yapı ve politikalarda herhangi bir değişiklik olmadığı varsayıldığında, çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki azalan payının, 2040'tan itibaren küresel kişi başına düşen GSYİH büyümesine olumsuz bir katkı yapması ve gelişen ekonomilerin düşük seviyeli uzun dönem verimlilik artış oranına yaklaşmasının potansiyel büyümedeki yavaşlamayı daha da kötüleştirmesi öngörülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 11).

Nüfusun ve işgücünün yaşlanmasının ekonomilerde “verimlilik yavaşlamasına” yol açması iki faktörden ileri gelmektedir. Bunların ilki dijitalleşme ile yaşlanan işgücünün beceri eskimesi riskine maruz kalacağı varsayımdır (Rouzet vd., 2019, s. 16). Ortalama yaşam ömrü uzarken ve emeklilik için gereken asgari yaşın artması nedeniyle çok sayıda yaşlı birey geç yaşlarda çalışmak zorunda kalırken değişen teknolojiler yaşlıların iş yaşamına uyumunu zorlaştırmaktadır (Gündoğan, 2001, s. 102). Teknoloji yoğun mesleklerde işsizlik riski düşük olmakla birlikte, dijital teknolojilerin sahip oldukları üretkenlik potansiyeli yaşlı işgücü için becerilerin eskimesini hızlandırmakta ve teknolojinin karmaşıklığı ile orantılı olarak dijital beceri sahipliğindeki yaşa bağlı fark artmakta ve yaşlıları daha az istihdam edilebilir hale getirmektedir. Öyle ki, 2008-2012 kriz döneminde teknoloji yoğun mesleklerde yaşlı çalışanların işini kaybetme olasılığı düşük teknolojili mesleklerde gözlenenin iki katı olurken bu oran genç işçilere göre neredeyse üç kat daha fazladır (Rouzet vd., 2019, s. 51-52).

İşgücünün yaşlanmasının verimlilik üzerinde olumsuzluk oluşturmasının bir diğer nedeni yaşlı çalışanların iş hayatında denge kaybı, görme ve işitme sorunları, refleks zayıflaması, hareket yavaşlaması gibi iş kazalarına yol açan risklerle daha yoğun olarak karşılaşmaları gerçeğidir (Karakaya, 2020, s. 53).

İşgücü içinde yaşlı işgücünün oranı artarken yaşlılar gençlere göre verimsiz olacakları varsayımı ile istihdam da ayrımcılığa maruz kalmakta ve iş bulmakta zorlanmaktadır (Ülger, 2018, s. 29). Bundan dolayıdır ki, yaşlı işgücünün işsizlik oranları genel işsizlik oranlarının altında seyrederken, uzun dönemli işsizlikte yaşlı işgücü genel ortalamanın üzerinde yer almaktadır (Gündoğan, 2001, s. 102; European Commission, 2015, s. 3). Ayrıca beceri eskimesi nedeniyle işsiz kalan yaşlıların tekrar iş bulmaları genç yaş gruplarına göre çok daha zor olmaktadır (Karakaya, 2020, s. 21). Bu durum ileri yaş gruplarında uzun dönemli işsizliğin daha yüksek olduğu gerçeği ile uyuşan bir durumdur.

Bununla birlikte, özellikle sağlık ve üretim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler yaşlı işgücünden daha fazla yararlanılabilmesini mümkün kılma potansiyeli sunmaktadır. Yaşlı işçilerin gelecekte dijital teknolojilerle çalışmaya daha uyumlu olma olasılığı ile bu alandaki kaybın bir kısmının telafi edilebileceği düşünülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 16). Diğer taraftan yaşlanma ile işgücünün verimliliğinin azalacağını varsayan yaklaşımın yanısıra yaşlı işgücünün deneyim, düşük işgücü devir hızı, işe devamlılık gibi özellikler nedeniyle genç işgücüne göre daha verimli bir insan kaynağı olacağı bu nedenle beceri eskimesi nedeniyle ortaya çıkan verimlilik kayıplarının eğitim yoluyla telafi edilebileceğini öngören yaklaşım da söz konusudur (Karakaya, 2020, s. 22).

İkinci olarak kanıtlar farklılık gösterse de yaşlı işgücünün genç işgücüne göre girişimcilik, yaratıcılık ve yenilikçilik kapasitelerinin daha düşük olduğu varsayılmaktadır (Rouzet vd., 2019, s. 16). Bazı çalışmalarda ise batılı ülkelere ait verilere göre beşerî-sosyal ve finansal sermaye birikimine sahip olmaları nedeniyle 50 yaş üstü bireylerin girişimcilik eğiliminin gençlere göre daha yüksek olduğu ortaya konmuştur (Karakaya, 2020, s. 39). Ampirik kanıtlar, yaşlı işgücünün orta yaşlı işçilere göre yenilik kapasitesinin düşük olması nedeniyle nüfusun daha yaşlı olduğu OECD ülkelerinde patent üretiminin daha düşük olduğunu göstermektedir. Bu durum yaşlanmanın beşerî sermaye kapasitesini zayıflattığına işaret etmektedir. Bu nedenle yaşlanmanın daha düşük yenilik oranları ve dolayısıyla üretkenliğe ve sermayenin getiri oranının azalmasına yol açacağı beklenmektedir (Rouzet vd, 2019, s. 15).

Üçüncü olarak yaşlı nüfusun tüketimin yapısını değiştireceği ve dolayısıyla üretimin yapısını kişisel bakım gibi daha düşük verimli hizmetlere doğru kaydıracağı tahmin edilmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 16). Buna göre nüfus artışının yavaşlaması toplam talep artışını yavaşlatacağı gibi sağlık ve kişisel bakım gibi otomasyona uyumu zor olan emek-yoğun hizmetlerin ekonomi içinde genişlemesinin de toplam yatırımları baskılayacağı öngörülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 14).

Demografik yaşlanma sürecinde çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfusa oranının azalmasıyla emeğin fiziksel sermayeye göre fiyatının artacağı ve buna karşılık olarak Almanya ve Güney Kore gibi ülkelerde 1990'lardan bu yana ortaya çıkan eğilime uygun olarak firmaların robotik ve yapay zeka gibi emek tasarrufu sağlayan teknolojilere yatırım yapacağı ve işçi başına düşen sermayenin artacağı öngörülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 14).

Bununla birlikte, küçülen veya daha yavaş büyüyen işgücü nedeniyle işçi başına daha yüksek sermayeye rağmen toplam sermaye birikim hızının yine de çok fazla artmayabileceği ve azalan işgücü sermayenin marjinal getirisini azalttığı için emek tasarrufu niteliğinde olmayıp onu tamamlayıcı nitelikteki sermaye yatırımlarının durabileceği öngörülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 14).

Diğer taraftan bu süreçte sermayenin getirisinde yaşanan düşüşü dengelemek amacıyla gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere işgücü göçünün yanısıra nüfusu yaşlanan ülkelere nüfus yapısı genç gelişmekte olan ülkelere yatırım amaçlı sermaye akışının gerçekleşeceği öngörülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 14).

İstihdam oranlarının yaşla birlikte düşme eğiliminde olduğu göz önüne alındığında, yaşlanma aynı zamanda toplam istihdam oranlarını da düşürecektir (Rouzet vd., 2019, s. 12). İşgücüne katılma oranları erkeklerde 65 kadınlarda ise 55 yaşından sonra genç işgücüne göre %50 oranında düşüş gösterdiği için yaşlıların oransal olarak fazla olduğu ekonomilerde üretkenliğin düşüş göstereceği kabul edilmektedir (Karakaya, 2020, s. 19).

Bağımlılık oranlarındaki artış hızı, azalan potansiyel GSYİH ve ücret artışından kaynaklı olarak nüfusun yaşlanması, emeklilik, sağlık ve uzun vadeli bakım harcamalarını finanse etmek için kamu maliyesi üzerinde benzeri görülmemiş bir stres yaratacağı öngörülmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 19). Buna göre sosyal sigorta sistemlerinin aktüeryal dengesinin temelini oluşturan aktif - pasif sigortalı oranının yaşlanma sürecinde bozulacağı ve 65 yaş ve üzeri nüfusun çalışma çağı nüfusuna oranının aktif/pasif sigortalı oranının optimum seviyesi olan 4'ün hatta birçok ülke için minimum oran olan 2'nin dahi altına düşeceği öngörülmektedir (Rakıcı ve Yılmaz, 2016, s. 73).

İşgücünde meydana gelen daralma yaşlılık maaşlarını kamu kaynaklarından sağlayan ülkeler için mali baskı oluştururken, emeklilik sigortalarının fon yönetiminin özel varlık birikimi ile yapıldığı ülkelerde ise piyasadaki düşük getiri ortamı büyük bir tehdit oluşturacaktır (Rouzet vd., 2019, s. 18).

Gelişmiş ülkelerin yaşadığı demografik yaşlanmanın sonucu olarak 2000'li yılların başında OECD ülkelerinde sosyal güvenlik harcamaları 1929 krizinden sonra tekrardan tarihteki en yüksek seviyelere ulaşarak kamu emeklilik sistemlerinin sürdürülebilirliği için bir tehdit edecek nitelikte bir bütçe baskısı oluşturmuştur (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018b, s. 4-8). Sosyal güvenlik sisteminin yapısındaki farklılıklara bağlı olarak ülkeler arasında farklılaşma olsa da genel olarak OECD ülkelerinde emeklilik harcamalarının GSYH oranı 1990 yılında ortalama %6,3'ten 2018 yılında %8,2'ye yükselmiştir (Karakaya, 2020, s. 23). Yaşlı bağımlı nüfusun artması sonucunda mevcut fonların emekli maaşlarını ödemedede yetersiz kalması durumunda ise oluşan finansman açığı vergilerden karşılanacaktır (Gökbunar ve Koç, 2009, s. 18).

BM'nin yaptığı çalışmaya göre her ne kadar ileri yaşlılıkta yoksulluk riskinin yüksek olduğu görülse de (Karakaya, 2020, s. 32), günümüzde yaşlı nüfus genel olarak mevcut emeklilik sistemleri

sayesinde yüksek gelir ve düşük yoksulluk riski ile yaşama imkanına sahiptir. Bu projeksiyonlara uygun olarak gelecekte ise yaşlanmanın etkisi ile işgücü piyasalarındaki istikrarsızlık ve emeklilik sistemlerindeki mali kısıtlamalar nedeniyle yaşlı nüfus içinde gelir eşitsizliği sorunun daha da artması beklenmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 16). Özellikle kayıt dışılığın yüksek olduğu gelişen ekonomilerde emeklilik sistemlerinin yeterli kapsayıcılığa ulaşmadan yaşlanmanın meydana gelmesinin yaşlı yoksulluğu riskini daha da artıracığı kabul edilmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 25).

Yaşlı nüfusun sağlık harcamalarının gençlere göre daha fazla olması nedeniyle, gelişmiş ülkelerde demografik yaşlanma sonucu sağlık harcamaları artış göstermekte ve bu artış trendinin devam edeceği öngörülmektedir (Gökbunar ve Koç, 2009, s. 19). Sağlık harcamalarının artış göstermesinde teşhis ve tedavide yeni ve pahalı teknolojilerin kullanılmasının da etkisi bulunmaktadır (Karakaya, 2020, s. 24).

Şöyle ki, gelişmiş ülkelerde, 1950’li yıllarda toplam sağlık harcamalarının GSMH oranları %2 ile %4 arasında iken 2000’lerin başında bu oranlar %8-10 seviyesine ulaşmıştır (Gökbunar ve Koç, 2009, s. 20). Avrupa Komisyonu ve Ekonomik Politika Komitesi tarafından 2009 yılında nüfusun yaşlanmasının sağlık harcamaları üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılması amacıyla yapılan Salt Demografik Senaryo hesaplamasına göre AB-27 ortalaması olarak kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payının 2010 yılında %6,8’den 2060 yılına gelindiğinde 1,8 puan artışla %8,6’ya yükseleceği öngörülmüştür (Erol, 2012, s. 73). Birleşik Krallık, İrlanda, Bulgaristan ve Letonya dışındaki ülkelerde sağlık harcamaları ve yaşlı bağımlılık oranı değişimleri paralellik göstermektedir (Erol, 2012, s. 74).

Yaşlı nüfusun artmasının sağlık ve emeklilik sistemlerini finansal açıdan zor durumda bırakacağına yönelik DB tarafından öncülük edilen görüş, bazı çalışmalarda eleştirilmiş ve bu korkunun gereksiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmalara göre bu tür kötümser yaklaşımlar devlete ait sosyal sigorta sistemleri yerine özel bireysel emeklilik sistemlerinin yaygınlaştırılmasını meşru göstermek amacıyla oluşturulmaktadır (Giddens, 2012, s. 235).

Sosyal devlet anlayışının gelişimi ile yaşlılara kamusal desteklerin kurumsallaşması ve norm haline gelmesi çocuk sahibi olma motivasyonunu azaltan bir unsur olarak görülmekle birlikte, yoksulluk ve modernleşen yaşam tarzının yanısıra çocuk sayısının azalması da ayrıca yaşlılıkta kamusal desteğe duyulan ihtiyacı artıran bir unsur olarak kabul edilebilir (Eser ve Küçük Aksu, 2021, s. 546). Bu nedenle yaşlanma sürecinde bu tür hizmetlere olan ihtiyacın artacağı kesindir.

Nüfusun yaşlanmasının genel olarak ekonomiler için sorun oluşturacağına yönelik projeksiyonlarla birlikte, çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki payının arttığı dönemlerde çocuk bağımlı nüfusun azalması çocuk başına yapılacak eğitim harcaması miktarını artırarak beşerî sermayenin geliştirilmesini mümkün kılarak ülkeler için bir fırsat penceresi de sunmaktadır (Kalafatçılar, 2019, s. 15). Bununla birlikte, bu güçlenen beşerî sermaye yenilenmediği takdirde belirli bir zaman diliminden sonra yaşlanarak tükeneceği için bu durumun geçici olacağı ortadadır.

Yaşlanan nüfus yapısı ayrıca yeni iş fırsatları da doğurmaktadır. Yaşlı nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak ortaya çıkan piyasaları gümüş ekonomi kavramı tanımlamaktadır. Buna göre yaşlanma ekonomileri bir yandan olumsuz olarak etkilerken gümüş ekonomi yeni gelir fırsatları sunmaktadır (Karakaya, 2020, s. 33).

DEMOGRAFİK YAŞLANMAYA YÖNELİK POLİTİKALAR

Demografik yaşlanma sorunları ile karşı karşıya olan ülkelerin bu sorunları ortadan kaldırmak veya etkilerini azaltmak için çok farklı alanlara yönelik politikalar uyguladıkları görülmektedir. Bu politikalar genel olarak;

- Doğum artışını teşvik politikaları,
- Yaşlı işgücü arzını ve verimliliğini artırmak için teşvik düzenlemeleri, sağlık, eğitim ve yaşam boyu öğrenme stratejileri, yaşlılar için daha sağlıklı ve güvenli çalışma ortamı oluşturulması,
- Emeklilik sistemlerinde maliyet azaltma amaçlı vergi oranlarını yükseltme ve emekli aylığı ve sağlık yardımlarını azaltmaya yönelik reformlar,
- Ölüm nedeni olan belirli hastalıklara karşı önleyici sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi ve
- İşgücü göçünü kolaylaştırıcı düzenlemelerden oluşmaktadır (Gündoğan, 2001, s. 103; Seyhun, 2006, s. 32-37; Gökbunar ve Koç, 2009, s. 18; Uyanık, 2017b, s. 88; Ülger, 2018, s. 31; Eser ve Küçük Aksu, 2021, s. 546-7).

Doğurganlığı teşvik eden politikalar daha önceki yıllarda bazı ülkeler tarafından uygulansa da tüm ülkeler tarafından ana akım bir politika olarak benimsenmesi görece yenidir. Birleşmiş Milletler'in 1965 yılında düzenlediği İkinci Dünya Nüfus Konferansı'nda doğurganlığın düşürülmesinin ilk kez bir kalkınma politikası aracı olarak müzakere edilmesini takiben pek çok ülkede uluslararası kuruluşların desteği ile anti-natalist programlar uygulanmaya başlamıştır (Attar, 2020, s. 15). Bu süreçte bazı ülkelerin pro-natalist politikalar uyguladıkları görülmekte olup demografik yaşlanmanın etkisi ile bu ülkelerin sayısı da artmıştır (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013, s. 148).

Demografik yaşlanmanın hızlanması ve bu dönüşümün yıkıcı sosyo-ekonomik etkileri nedeniyle geçmiş yıllarda nüfus politikasını müdahale etmeme olarak belirleyen OECD ülkelerinin çoğunluğu 2000'li yıllarla birlikte bu politikalarını pro-natalist olarak değiştirmek zorunda kalmıştır. Şöyle ki, 1970'li yıllarda OECD üyesi ülkeler içinde nüfus politikası olarak doğurganlık seviyesini muhafaza etme veya artırma politikası uygulayan sadece 7 ülke bulunurken, bu sayı 2009 yılına gelindiğinde 23'e çıkmıştır (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013, s. 148). Yaşlanma sorunu yaşayan AB ülkeleri, aralarında uygulama farklılıkları olmakla birlikte, çocuk yetiştirmenin doğrudan ve dolaylı maliyetlerine destek

politikalarını da kapsayacak şekilde aile politikalarını uygulamakta ve AB bu politikaların uygulanmasını salık vermektedir (Letablier vd., 2009, s. 7-9).

Doğurganlığı teşvik etmek için ülkeler bebek bonusları, çocuk sayısına bağlı aile yardımları, uzatılmış annelik ve babalık izinleri, kreş-çocuk bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve sübvansiyonu, vergi teşvikleri, konut sübvansiyonu, iş ve aile yaşamını uyumlaştıracak esnek çalışma sistemi ve ev işi ile ebeveynliğin eşler arasında paylaşımını özendiren kampanyalar gibi politikaları uygulamaktadır (Attar, 2013, s. 37; T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018a, s. 30).

Bazı çalışmalar doğurganlığı teşvik etmeye yönelik bu politikaların etkinliklerinin düşük olduğunu ortaya koymaktadır (Attar, 2013, s. 37; Attar, 2020, s. 21). Bununla birlikte bazı çalışmalar demografik yaşlanma ile karşılaşan Fransa ve Kuzey Avrupa ülkelerinin doğurganlık hızlarını yenilenme seviyesi etrafında tutmayı pro-natalist politikaları erken dönemde hayata geçirmeleri ve çalışan anneler için çocuk bakımını kolaylaştıran ve maliyetini düşüren gündüz bakım evi hizmeti sayesinde başardıklarını ortaya koymaktadır (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013, s. 145).

Benzer biçimde OECD ülkeleri içinde İskandinav ülkeleri aile ve çocuk yardım ve hizmetlerinde en gelişmiş programlara sahip olup bu ülkelerde kadın istihdamı ve doğurganlık en yüksek seviyededir. Güney Avrupa ülkeleri daha düşük nakit yardım ve az gelişmiş çocuk bakım hizmetleriyle paralel biçimde oldukça düşük doğurganlık ve kadın istihdam oranlarına sahiptir. Anglo sakson ülkelerde ise finansal destekler daha çok düşük geliri ailelere yönelik olup doğurganlık oranları ve kadın istihdamı yüksektir. Kıta Doğu Avrupa ülkeleri ise kendi aralarında farklılaşmakla birlikte ilk üç gruptaki ülkelerin ortalama değerlerine yakındır (Letablier vd., 2009:10). Bu sonuçlar çocuk yardımı ve bakım hizmetleri ile doğurganlık arasında doğrusal bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Doğurganlığı artırmaya yönelik kapsamlı aile politikası desteklerinin uzun vadeli etkinliğine rağmen bu programların finansal yükünün hizmetlerin en yüksek olduğu ülkelerde GSYİH'nın yaklaşık %4'ü gibi yüksek bir seviyeye ulaştığı görülmektedir. Bu yüksek maliyet ise birçok ülkenin gelecek için şimdiden bu politikaları gerçekleştirmesinin önündeki zorluk olarak görülmektedir (Letablier et al, 2009, s. 16).

İşgücü açığına bir çözüm olarak yaşlıların istihdam oranları, özellikle kadın istihdamındaki artışla birlikte, son yirmi yılda önemli ölçüde artmıştır. Bu artış ekonomik ihtiyaç, daha uzun yaşam beklentisi ve çalışmaya devam etme isteği yanında emeklilik sigortasından hak kazanabilmek için gereken katkı sürelerinde gerçekleştirilen artıştan da kaynaklanmaktadır (Özen ve Özbek, 2017, s. 555).

OECD ülkelerinde 2000 ve 2019 yılları arasında 55-64 yaş grubunun işgücüne katılma oranı %50,0'den 64,4'e, istihdam oranları %47,5'ten %62'ye yükselirken, işsizlik oranı %4,9'dan %3,8'e düşmüştür (Karakaya, 2020, s. 20, 22). Bu dönemde genç işgücünde sağlanan istihdam artışı ise çok sınırlı kalmıştır. Yaşlı işgücündeki bu olumlu gelişmelere rağmen, 55 yaş üstü daha az eğitilmiş işgücü

için iş bulma olasılığı ve istihdam oranları daha düşüktür. Ayrıca, çoğu ülkede yaşlı kadınlar erkeklerden daha az çalışmaktadır ve bu fark eğitim seviyesi düştükçe daha da artmaktadır (Rouzet vd., 2019, s. 12). Yaşlı işgücü istihdamının önünde yukarıda bahsedildiği üzere ciddi engeller bulunması nedeniyle (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018b, s. 44-45) bu kesimin istihdam edilebilir ve üretken kalmasını sağlamaya yönelik benimsenen politikaların eş anlı olarak çok boyutlu olması gerekmektedir.

Bu amaca yönelik olarak geliştirilen ve ana akım bir politika olarak benimsenen bütüncül politika seti aktif yaşlanma kavramı ile tanımlanmaktadır. Aktif yaşlanma 1990'lı yıllarda gelişen bir kavram olmakla birlikte kökeni yaşlanmaya yönelik kabul gören “geri çekilme” teorisine karşı 1960'lı yıllarda geliştirilen “başarılı yaşlanma” yaklaşımına – aktivite teorisine dayanmaktadır (Karakaya, 2020, s. 42). Aktif yaşlanma, 1990'ların sonuna doğru DSÖ tarafından benimsenerek 2002, Madrid, Birleşmiş Milletler Dünya Yaşlanma Konferansı'nda vurgulanan kapsayıcı bir yaklaşımdır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 34).

Aktif yaşlanma, yaşlanan bireylerin yaşam kalitelerini iyileştirmek amacıyla bu kişilerin sağlık bakım hizmetlerinden yararlanmasına, istihdam edilebilirliklerinin artırılmasına ve toplumsal süreçlere katılımlarının sağlanmasına yönelik bir yaklaşım olarak BM ve AB tarafından benimsenmiştir (Çuhadar, 2019, s. 100). Aktif yaşlanmanın sağlanmasına yönelik ülkelerin mevcut durumu 22 gösterge üzerinden ölçülerek konularının belirlenmesi amacıyla AB ve BM ortaklığında bir proje olan aktif yaşlanma endeksi 2012 yılından bu yana AB ülkelerinde uygulanmaktadır (Çuhadar, 2019, s. 107).

Aktif yaşlanma kapsamında fakat daha spesifik bir politika olarak ise yaşlı işgücünün dijital okuryazarlık seviyesinin ve bu alanlardaki mesleki eğitimlere katılım düzeylerinin gençlere göre düşük olması nedeniyle dijital teknoloji yeterliliğindeki yaş farkının kapatılmasının önemine dikkat çekilmektedir (Rouzet vd., 2019, s. 51-52).

İşgücü göçünü teşvik politikası ise yüksek verimliliğe sahip ekonomilerin başvurabileceği bir politikadır. Batılı ülkelerin bu politikayı uzun yıllardır kullanmasına rağmen göçmenlerin toplam G20 nüfusu içindeki payı, %3,5 gibi oldukça küçüktür. Bunun da en önemli nedeni nüfusun yaşlanmasının işgücü üzerindeki etkilerini dengelemek için gereken göç ölçeğinin sosyal ve politik olarak yönetilmesinin zor olmasıdır. Buna rağmen göçmen işgücü beceri uyumsuzluklarının ve belirli işgücü piyasası ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olduğundan ve yetenek havuzunun oluşturulmasına katkıda bulunduğundan göçmen işgücü son yıllarda artış göstermektedir. 2005 ve 2015 yılları arasında, göçmenler ABD'de işgücündeki artışın %65'ini ve AB'de %92'sini oluşturmuştur (Rouzet vd., 2019, s. 54).

Bu konudaki en çarpıcı örnek ise Japonya'dır. On yıllardır yaşlanma ve nüfus azalması sorunu yaşayan ama bu konuda köklü adımlar atmayan Japonya, son yıllarda oluşan genç işgücü açığı için özellikle inşaat, tarım, gemi yapımı, otelcilik, perakende satış ve yaşlı bakımı sektörlerinde istihdam

edilmek üzere 2025 yılına kadar 300 bin mavi yakalı göçmen işçi alımına yönelik kanunu kabul etmiştir (Lufkin, 2019).

Yaşlanan nüfusların kamu maliyesi üzerinde artan baskılarına yanıt olarak, birçok ülke son yıllarda emeklilik sistemlerinde reform yapmıştır. Reformlar, katkı oranlarının yükseltilmesini (örneğin Kanada, Birleşik Krallık), ilk yardımların kesilmesini veya emekli maaşlarının enflasyon ve ücretlere endekslenmesinin sınırlandırılmasını (örneğin Arjantin), yaşam beklentisine endekslemeyi (örneğin Japonya), emeklilik yaşlarının yükseltilmesini (örneğin Endonezya, Rusya Birleşik Krallık) ve işsizlik sigortası veya maluliyet emeklilik planlarındaki reformlar yoluyla emekliliğe giden erken yolların kapatılması içermiştir. Birkaç ülke (örneğin Danimarka, Finlandiya, İtalya, Hollanda ve Portekiz), beklenen yaşam süresi artışlarının belirli bir payının normal emeklilik yaşına otomatik olarak yansıtılacağı bir sistem kurmuştur (Rouzet vd., 2019, s. 29,32).

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Demografik yaşlanmanın küresel bir mesele haline gelmesiyle eş zamanlı olarak 1980'li yıllarda geliştirilen içsel büyüme modellerinde daha önceki neoklasik büyüme anlayışında yeri olmayan beşerî sermaye bir faktör olarak yer almış ve uzun dönemli büyümede beşerî sermayenin fiziki sermayeden daha da önemli olduğu vurgulanmıştır (Kibritçioğlu, 1998, s. 214, 223).

İçsel büyüme modelleri nüfus artışı ve beşerî sermaye birikimi ekonomik büyümeyi belirleyen faktörler arasında yer almaktadır. Buna göre doğurganlık oranıyla beşerî sermaye stoku arttıkça getirisi de artmaktadır. Ebeveynlerin çocuk sahibi olma kararı zamanın alternatif maliyeti ile eğitim ve sağlık harcamalarının bir fonksiyonu olarak alınmaktadır. Bu noktada getiriye sağlayan çocuk sayısının fazlalığından ziyade ekonominin ihtiyaçlarına uygun olarak insana yapılan yatırım sonucunda oluşan beşerî sermayedir (Ercan, 2002, s. 131).

İçsel büyüme modellerinde hükümetlerin eğitime ve teknolojik altyapının geliştirilmesine yapacakları her türlü yatırımın- okul binaları, araştırma laboratuvarları, öğretmen yetiştirme ve istihdamı- yanısıra hane halklarının eğitim ve öğrenime ayırdıkları/harcadıkları zaman da beşerî sermaye birikimini sağlayacak unsurlar arasında yer verilmiştir. (Kibritçioğlu, 1998, s. 225).

Bireysel ve toplumsal gelişimi sağlayacak nitelikteki bilgi ve beceriye sahip insan kaynağı olarak tanımlanan beşerî sermaye stokunun genel olarak eğitim ve öğretimde geçen toplam sürenin bir birikimi olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir. (Çetin, 2014, s. 42, 43). İçsel büyüme teorisi beşerî sermayenin üretimdeki rolü nedeniyle eğitimle ilgili kamu politikalarına büyüme alanında önem atfetmekte ve kritik alanlarda teşvik politikalarının önemini artacağını varsaymaktadır (Kar ve Taban, 2003, s. 152).

Bununla birlikte beşerî sermaye birikiminin sağlanması için öncelikle yeterli insan gücünün olması bir ön şart olduğu gibi, kamu kaynaklarının tahsisinden önce veya bunları tamamlayıcı nitelikte

hane içi kaynakların çocuk yetiştirme ve beşerî sermaye oluşumu için tahsisinin önemi de ifade edilmelidir.

YAŞLANMA KARŞISINDA PRO-NATALİST VE ANTI-NATALİST YAKLAŞIMLAR

Sanayi devriminde 1950’li yıllara kadar olan dönemde dünya nüfusunun çok hızlı artmasının yol açtığı kaygıların etkisi ile Dünya genelinde ve Türkiye’de 1960’larla birlikte benimsenen anti-natalist politikaların ardından demografik yaşlanmanın hızlanması ile BM, AB gibi uluslararası kuruluşların öncülüğünde 1990’lı yıllardan itibaren pro-natalist politikalar tekrardan ana akım politika halini almıştır (Demir, 2016, s. 96, 100; Attar, 2020, s. 15; Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013, s. 149). Tüm Dünya’da ve Türkiye’de pro-natalist yaklaşımların hem politika yapıcılar hem de bilim çevrelerinde ana akım olarak benimsendiği görülmekle birlikte, bazı çalışmalarda pro-natalist politikaları desteklemeyen sonuçlara ulaşıldığı veya pro-natalist ve anti-natalist politikalar karşısında yansız kalınması gerektiği görüşlerinin benimsendiği görülmektedir.

Bazı iktisatçılar yaşlanma ile işgücünde verimlilik kaybı olasılığı ile teknolojik ilerlemenin avantajlarını kullanarak işgücünün beşerî sermaye kalitesinin artırılması yoluyla yaşlanmanın ekonomik büyümeye olan etkisinin elimine edilebileceğini düşünmektedir (Attar, 2013, s. 11). Bu çalışmalarda Japonya gibi nüfusun oldukça yaşlanmış olduğu ülkelerde ekonominin büyümesini sağlayacak mekanizmaların beşerî sermaye birikimi ve yeni teknolojiler sayesinde işlevini koruması halinde uzun dönemli ekonomik büyümeyi sürdüreceği ortaya konmuştur (Attar, 2020, s. 19-20). Benzer bir yaklaşımla yaşlanmanın kamu harcamalarında yol açacağı mali yükün genç nesiller tarafından yüklenmesi ile oluşacak olan nesiller arası mali dengesizlik riskinin de gelişmiş ülkeler için ciddiyet arz etmekle birlikte beşerî sermaye birikimi devam ettiği sürece çok büyük olmayacağı tahmin edilmektedir (Attar, 2020, s. 18).

Bununla birlikte yaşlı nüfusun işgücü piyasasından dışlanması nedenleri arasında yeni teknolojilere uyum zorluğunun olması ve yaşlı insan kaynağının yenilik kapasitesinin düşük olduğu gerçeği matematiksel modellerle ulaşılan bu varsayımların geçerliliğini şüpheli kılmaktadır.

Diğer taraftan demografik yaşlanma sorununa iyimser yaklaşan ve pro-natalist politikaları gereksiz gören bu içsel kalkınma iktisatçıları demografik fırsat penceresi kapandıktan sonra, doğurganlığın nüfusu sabit tutacak bir orana yaklaşacağını ve bu doğurganlık oranıyla nüfus düzeyinin de belirlenen bir taşıma kapasitesinde kalacağını hesaplamaktadır. Buna karşılık Sobotko gibi bazı nüfus bilimciler nüfusu büyümeyi sağlayacak seviyede tutacak bir denge doğurganlık oranının oluşacağına ilişkin kuramsal ve olgusal bir kanıtın olmadığını savunmaktadır. Bunun için öne sürülen argüman ise çoğu ülkede ortalama ilk çocuk sahibi olma yaşı artarken doğurganlığın hızla yenileme düzeyinin altına düşmesi ve uzun dönemde ilk çocuk sahibi olma yaşının belirli bir yılda sabitlendiğinde sabitleşen doğurganlık düzeyinin yenileme düzeyinin altında kalmasıdır (Attar, 2020, s. 22).

Hem anti-natalist hem de pro-natalist yaklaşımların ampirik olarak kesinlik içermemesi nüfus-kalkınma ilişkisine yönelik yansızlık yaklaşımının geliştirilmesine yol açmıştır (Attar, 2020, s. 23-25). Bu yansızlık yaklaşımı devletin hiçbir şekilde nüfus dinamiklerini etkileyecek politika geliştirmemesi olarak anlaşılabilir gibi; Eryurt, Canpolat ve Koç'un belirttiği gibi bir nüfus politikası olarak yansızlık ailelerin istedikleri kadar çocuk sahibi olmalarını mümkün kılan şartların sağlanması olarak da anlaşılabilir (Eryurt, Canpolat ve Koç, 2013, s. 150).

Gerçekten de nüfus politikaları hem ekonomik hem sosyo-politik sonuçları olduğundan bir toplum mühendisliği olarak da kabul edilebilir. Bu nedenle nüfus politikasının yansızlığı için olması gereken bireylerin özgür tercihte bulunmalarını sağlayacak şartların sağlanması ve beşerî sermaye niteliği yüksek çocuk yetiştirme maliyetine katlanan ebeveynlerin katlandıkları maliyete toplum tarafından destek olunması olarak anlaşılmalıdır.

DEMOGRAFIK YAŞLANMA SÜRECİNDE BEŞERİ SERMAYENİN POZİTİF DIŞSALLIĞI MESELESİ

Çocuk sağlığı veya eğitimindeki yetersizliklerin gelecekteki insan sermayesinin yanısıra tüm toplumun üzerine kurulu olduğu kültürel değerlerin ve davranış kurallarının aktarımına da zarar vermesi nedeniyle çocuk gelişimine yönelik yatırımların toplum için pozitif dışsallıklar doğurduğu ve çocukların kamu malı olarak görülebileceği ifade edilmektedir (Letablier vd., 2009, s. 18). Demografik yaşlanma sürecinde genç işgücünün azalması, genel olarak işgücünün ve özel olarak beşerî sermaye niteliği yüksek işgücünün sosyal fayda sağlayan bir yatırım malı niteliğini artırmaktadır. Özellikle yaşlı ülkelerin inovasyon kapasitesinin küçülmesi, işgücü verimliliğinin düşmesi ve yaşlıların bakım hizmeti için kamusal bakım hizmetlerini daha fazla talep etmeleri gibi gerçeklikler bu sonuca ulaşılmasının gerekçeleridir.

Beşerî sermayenin oluşumu için öncelikle eğitilmiş-nitelikli çocuk yetiştirilmesine ihtiyaç vardır. Bir kamusal mal olarak niteliği yüksek çocuk yetiştirmek için öncelikli olarak yine kamusal mallar olan eğitim ve sağlık hizmetlerine ihtiyaç olduğu bilinmektedir. Bazı ülkeler bu alanlarda yeterli kamu harcaması yaparken, bazı ülkelerde kamu harcamalarının yetersizliği özel hane içi harcamaları zorunlu kılmaktadır. Eğitim ve sağlığın belirleyici unsurları arasında olacak şekilde konut, gıda, ısınma gibi hane içi harcamalar da beşerî sermaye niteliği yüksek çocuk yetiştirmek için zorunlu olarak görülmelidir. Bununla birlikte demografik yaşlanma ortamında beşerî sermaye niteliği yüksek çocukların kendi ebeveynlerine sağladıkları özel faydadan daha çok toplumun geneli için özellikle yaşlı toplum için sosyal fayda yaratacağı da bir gerçektir.

Buna göre beşerî sermaye oluşumunun bir toplumsal refah kaynağı olmakla birlikte, beşerî sermayenin kaynağı olarak çocuk yetiştirmenin hem ev içinde hem de ev dışında belirli bir maliyeti olan bir yatırım süreci olması, bu yatırımın bireysel faydadan daha fazla sosyal fayda-pozitif dışsallık

oluşturan bir kamusal mal özelliğini öne çıkaran husus olmaktadır. Çocuk yetiştirme ev içi ve ev dışı doğrudan maliyetlerinin yanısıra kapitalist bir toplumda kadının piyasadan gelir elde etmesini engelleyerek dolaylı maliyeti de söz konusudur. Sonuç olarak beşeri sermaye oluşumu bireysel faydadan daha yüksek bir sosyal faydaya sahip olmakla birlikte, çocuk yetiştirme maliyeti meselesi beşeri sermaye oluşum sürecinde bireysel olarak daha az yatırım yapılmasına neden olmakta ve bu durum da toplumsal olarak optimum beşeri sermaye düzeyine ulaşılmasını engellemektedir.

Gelişmiş ülkeler için yapılan hesaplamalarda bir çocuk yetiştirme maliyeti çocuksuz bir ailenin bütçesinin yaklaşık %20-30'u olarak hesaplanmaktadır (Letablier vd., 2009, s. 21). Aynı şekilde ABD'de iki çocuklu iki ebeveynli ailelerde çocuk bakım maliyeti birçok eyalette aile gelirinin %20'sinden daha fazla bir maliyet oluşturduğu ve bu durumun daha çok düşük gelirli aileleri etkilediği belirtilmektedir (JECDEMS, 2021, s. 3).

İngiltere'de çift ebeveynli bir ailede bir çocuğu 18 yaşına kadar yetiştirme toplam maliyeti 2012 yılından 2020 yılına kadar %5,5 artarak 152 bin sterline yükselmiştir (Hirsch, 2020, s. 11). Çocuk yardımları bu maliyetin %10'unu karşılarken, düşük ve orta gelirli ailelere verilen çocuk vergisi kredisi ile bu karşılama oranı %50'ye yaklaşmaktadır (Hirsch, 2020, s. 9).

İrlanda için yapılan hesaplamada asgari yaşam standartlarında haftalık çocuk yetiştirme maliyeti (0-18 yaş aralığı için ortalama değer olarak) 1992 yılında 28 Avrodan 2009 yılında 43 Avroya; ortalama-makul yaşam standartlarında çocuk yetiştirme maliyeti ise aynı yıllarda 40 Avro'dan 60 Avroya yükselmiştir (D.C. vd., 2012, s. 6). Aynı yıllarda ortalama çocuk yardımı tutarı ise 5 Avrodan 38 Avroya çıkmıştır (D.C. vd., 2012, s. 7).

Ayrıca çalışan ve çocuk sahibi olan kadınlar için aile dışından çocuk bakım hizmeti almanın maliyetinin çok yüksek olduğu bilinmektedir. OECD ülkelerinin çoğunda bu maliyet tam zamanlı kadın çalışanların medyan gelirinin yarısına kadar yükselebilmektedir. Özellikle düşük gelirli işlerde çalışan kadınların net gelirlerini çok düşürdüğü için çocuk bakım maliyetlerinin işgücüne katılmayı engelleyen en önemli faktör olduğu ifade edilmektedir (OECD, 2020, s. 1).

ABD için yapılan bir araştırmada yüksek maliyet nedeniyle düşük gelirli ailelerin çocuklarının formal okul öncesi eğitim alma oranlarının azalma gösterdiği, buna karşılık yüksek gelirli ailelerin çocuklarının ise daha pahalı-nitelikli okul öncesi eğitim ve bakım hizmetleri aldığı ifade edilmektedir (Herbst, 2015, s. 12-13).

Çocuk yetiştirme gerektirdiği bu maliyetlerin günümüzün piyasalaşan toplumlarında çocuk sahibi olmanın önünde engel oluşturması nedeniyle birçok AB ülkesinde olduğu gibi kamunun bu konuda destek vermesi beklenmektedir. Hatta bu ülkelerdeki çocuk ve aile yardım ve hizmet programlarının sadece çocuklu ailelere odaklanmayan fakat doğurganlık üzerinde etkili olabilecek;

- konut yardımları ve sosyal yardım yardımlarda çocuklar için ek ödemeler,

- çocuklar için sağlık sigortası,
- emekli aylığı için ek ödemeler;
- evli çiftlerin ortak vergilendirilmesi gibi yalnızca çocuklu ailelere odaklanmayan vergi indirimleri;
- önemli olabilecek eğitim harcamaları;
- mevzuat veya toplu sözleşme ile belirlenen izin dışındaki çalışma ve istihdam koşulları, gibi daha geniş politika unsurlarıyla genişletilebileceği önerilmektedir (Letablier vd., 2009, s. 11)

Bununla birlikte aile yardımları adı altında yapılan sosyal harcamaların milli gelire oranı birçok OECD ülkesinde OECD ortalaması olan %2'nin altında yer alırken Türkiye, ABD ve Meksika gibi ülkelerde %1'in de altında kalmaktadır (OECD, 01 Mart 2022).

Yukarıda açıklandığı üzere beşerî sermayenin ekonomik büyüme için artan önemine karşılık, çocuk yetiştirmenin doğrudan ve dolaylı maliyeti nedeniyle doğurganlık oranlarının azalması ve işgücünün yaşlanması nedeniyle doğrudan ve dolaylı bireysel maliyetlere katlanmaktan kaçınarak çocuk yetiştirmeyen ebeveynler karşısında, bireysel maliyete katlanarak beşerî sermaye niteliği yüksek çocuk yetiştirmek sosyal fayda-pozitif dışsallık olgusuna yol açan bir durum oluşturmaktadır. Bu durum özellikle kamusal çocuk ve aile yardımlarının ve eğitim sübvansiyonlarının yetersiz olduğu durumlarda daha olasıdır.

Özellikle eğitim ve çocuk bakım hizmetlerini kapsayacak şekilde cömert aile politikaları uygulanmayan ve çocuk yetiştirme ve eğitim maliyetlerinin ağırlıklı biçimde özel harcamalarla karşılandığı ülkelerde kamusal mal niteliğinde olan beşerî sermayenin sosyal faydasından yararlanmak bir bedavacılık sorunu doğurmaktadır.

Bu noktada burada ifade edilen bedavacılık kamu ekonomisi literatüründeki bedavacılık kavramında daha farklı bir durumu ifade ettiğini açıklamak gerekmektedir. Şöyle ki, çocuk yetiştirme maliyetleri bir piyasa aktörü olan ebeveynler tarafından karşılanıp yine sahip olunan beşerî sermaye niteliği ile çocuktan elde edilen fayda yalnızca çocuğun kendisine ve dolaylı olarak ebeveyne yönelik olsaydı kamu ekonomisi literatüründeki anlamda bir bedavacılıktan bahsedilemezdi. Yine kamu ekonomisi bağlamında çocukların beşerî sermaye donanımının kamusal finansman (özellikle vergi) ile arttırıldığı durumda maliyete katlanmadan fayda elde etme şeklinde bir bedavacılık durumunun ortaya çıkabileceği kabul edilebilir. Fakat ağırlıklı olarak doğrudan ve dolaylı bireysel-özel maliyetlere katlanılarak yetiştirilen çocukların ve bireysel faydanın üzerinde sosyal fayda üretmesi ve çocuk yetiştirmeyen bireylerin bu maliyetlere katlanmadıkları için gençlik yıllarında bireysel zenginliklerini-refahlarını artırırken, yaşlılık dönemlerinde de yetişmiş çocukların oluşturduğu bu sosyal nitelikli faydadan (genel işgücü, bakım hizmetlerinin üretilmesi, sosyal güvenlik sisteminin sürdürülebilirliği

vb.) yararlanmaları kamu ekonomisi literatüründeki anlamda olmasa da toplumsal düzenin sürdürülmesine katkı anlamında bir bedavacılık sorunu oluşturmaktadır. Diğer taraftan toplumsal düzenin sürdürülmesine ortak biçimde katkı yapılmaması toplumun ihtiyaç duyduğu beşerî sermaye niteliği yüksek genç insan sayısının optimum seviyenin altında kalmasına da yol açarak sosyal refahın düşmesine de yol açacaktır.

Birçok çalışmada uygun şartlar gerçekleşmiş olsaydı sahip olunan çocuk sayısının artabileceği ortaya konulmaktadır (Beaujouan ve Berghammer, 2019, s. 531). Örneğin TÜİK'in İstatistiklerle Aile 2019 Raporu'na göre Türkiye'de doğurganlık hızının 2 olduğu 2018 yılında ideal çocuk sayısı ortalaması 2,8 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2020; TÜİK, 2021). Yine demografik geçiş kuramı kapsamında doğurganlık oranının azalması temel olarak sahip olunan her bir çocuğun doğrudan ve dolaylı maliyeti ile açıklanmaktadır.

Beşerî sermayenin ve çocuk yetiştirmenin kamusal mal niteliğinde olması ve beşerî sermayenin sosyal faydasından tüm toplumun maliyete katlanılmasına bakılmaksızın yararlanması durumu, bu maliyete katlanarak çocuk yetiştirerek pozitif dışsallık oluşturanlar için kamu ekonomisindeki benzer biçimde bir pozitif dışsallıkların içselleştirilmesi sorunu oluşturacaktır. Bu noktada bireyler kendi bireysel fayda ve maliyetlerine bakarak yatırım-üretim kararı verecekleri için yetiştirilen beşerî sermaye düzeyinin pozitif dışsallıkların içselleştirilmemesi durumunda sosyal optimum düzeyinin altında kalacağı kabul edilmektedir. Bu nedenle bu içselleştirmenin sübvansiyon yoluyla gerçekleştirilmesi ve sosyal optimuma ulaşılması gerekmektedir (Savaşan, 2013, s. 161, 242; Durmuş, 2008, s. 216).

Mesela, çift kariyerli bir ailede kadının kariyeri için çocuk yapmaktan vazgeçilirken, benzer durumdaki tek kariyerli diğer ailede kadının kariyerini kesintiye uğratma pahasına çocuk sahibi olunması durumunda, toplumun gelecekte kendine sunacağı hizmetlere (paralı da olsa) güvenerek çocuk yapmayıp kariyer-ücret geliri elde ederek ve çocuk yetiştirme maliyetine katlanmayarak kişisel fayda elde eden ailenin yaşlılıkta elde edeceği faydalar diğer çocuk yapan ailenin yetiştirdiği çocuğun - beşerî sermayenin üretimi sayesinde oluşacaktır. Diğer bir ifade ile yaşlılıkta elde edilecek olan faydalar gençlikte yetiştirilen beşerî sermaye niteliği yüksek çocukların sosyal faydası-pozitif dışsallığı sonucu elde edilecektir. Fakat çocuk yetiştirme maliyetine katlanmayan bireyler de bu pozitif dışsallıktan yararlanacağı için ve günümüz sosyal devlet anlayışında kimse bu yararlanmadan dışlanamayacaktır. Bu noktada vurgulanması gereken bir husus da çocuk yetiştirme maliyetine katlanmayarak gençlik döneminde bireysel zenginliğini göreceli olarak artıran bireyle yaşlılıkta, sahip oldukları zenginlik sayesinde piyasa kanalıyla genç işgücü tarafından üretilen mal ve hizmetleri – bu çalışma kapsamında çocuk yetiştirmenin sosyal faydası olarak görülmektedir- çok daha kolay temin edebileceklerdir. Bu nedenle söz konusu dışsallığın yaratılmasını sağlayan ailenin de kamu ekonomisi literatüründekine benzer bir şekilde desteklenerek dışsallığın içselleştirilmesi gerekmektedir.

Fakat çocuk sahibi olmada yüksek sosyo-ekonomik sınıfta yer alan ebeveynlerin daha az istekli olması, buna karşılık düşük sosyo-ekonomik sınıfta yer alan ebeveynlerin çocuk yapma eğiliminin daha yüksek olması bu sübvansiyonun etkinliğini sınırlandıran bir durum oluşturmaktadır. Bu nedenle yeterli gelire sahip olsa da çocuk yapmayan buna karşılık daha az gelire sahip olsa da çocuk sahibi olan ebeveynlerin varlığı durumunda bu sübvansiyonun gelir testine dayalı olarak yapılması ve en önemlisi de yine gelir testinin de kullanılabilmesi bir sistemde çocuklar için kaliteli eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde özel harcama ihtiyacının ortadan kaldırılmasının gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Demografik geçiş süreci batılı sanayi toplumlarında geçen yüz yılın başında yaşanmaya başlayıp yüz yıllık bir dönemin sonunda yaşlanma soruna yol açarken, gelişmekte olan ülkelerde bu süreç daha sonra başlasa da daha hızlı ilerlemekte ve ortaya çıkan sorunlar da o oranda şiddetli olma potansiyeli taşımaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin bu durumunun en önemli nedeni bu süreci yüksek katma değer ve beşerî sermaye stoku olmaksızın tecrübe etmeleridir. Nüfusun yaşlanması gelişmiş ülkelerde işgücü açığı doğurarak yaşlı işgücünü daha kolay istihdam edilebilir kılarken, gelişmekte olan ve istihdam sorunu olan ülkelerde yaşlıların istihdamı görece daha zordur. Her ne kadar, genç nüfus yapısına sahip ülkeler için yaşlanma sorunu yaşayan gelişmiş ülkelerin durumu bir fırsat oluştursa da bundan yararlanmak için yine belirli beşeri sermaye düzeyine sahip olunması gerektiği açıktır.

Gelişmiş ülkelerin ve işgücü açığını kapatarak bir toplumsal dinamizm sağlamada göçten yararlanması daha kolayken, ekonomideki katma değer seviyesi düşük ve emek yoğun sektörlere sahip olan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler işgücü açığını kapatmada göçten yararlanmada sorunlar yaşayacaktır. Yaşadığımız süreçte vasıfsız işgücü açığına rağmen yabancı nüfusun ve işgücünün ev kirası gibi yaşam maliyetlerinin artmasının etkisi ile toplumun belirli bir kesimi tarafından da olsa tepki ile karşılanması bunun bir örneğidir.

Gelişmiş ABD gibi daha liberal piyasa ekonomisine sahip ülkeler genç işgücü ve beşeri sermaye stoku için ağırlıklı olarak göç politikasından yararlanırken, Avrupa ülkelerin çoğunluğu gelişmiş sosyal devlet olmanın gereği olarak önceliği kendi demografik yapılarını dönüştürmeye ve bu amaçla çocuk, aile, eğitim ve sağlık politikalarına vermektedir. Bu noktada da başarılı olmaktadır.

Literatürde yaşlanmaya karşı doğurganlık, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve işgücü piyasası alanlarına yönelik politikalar ele alınmakla birlikte, işgücünün yaşlanmasının bir kamusal mal olarak beşerî sermaye üretiminin sosyal fayda-pozitif dışsallık etkisini orantısız biçimde artırma ve bu sosyal faydanın kamu ekonomisindeki bedavacılık sorunu oluşturma boyutu ihmal edilmektedir. Bu tartışma özellikle beşeri sermaye oluşumunda eşitsizliklerin yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerin sosyal refahı açısından önem arz etmektedir.

Ayrıca kadın istihdam oranlarının artmasıyla orantılı olarak, bu konuda çalışan kadınlar için teşvik öngörülürken tek çalışanlı ebeveynler için destek öngörülmemesi bu teşviklerin doğurganlıktan çok kadın istihdamını artırmaya yönelik olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle çalışıp çalışmasına bakılmaksızın çocuk sahibi olmak ve nitelikli çocuk yetiştirmek eşit şekilde desteklenmelidir.

Son olarak doğurganlık oranlarının düşmesi daha nitelikli çocukların yetiştirilmesi amacı ile açıklanacaksa Türkiye özelinde bu niteliğin uluslararası beceri değerlendirmelerine ve yüksek teknoloji üretimine doğrusal olarak yansımadağı görülmektedir. Diğer bir ifade ile Türkiye'nin beceri ve yüksek teknoloji üretimi en azından son yıllara kadar gelişmekte olan ülkelere yakın iken, doğurganlık oranlarının gelişmiş ülkelere yakın olması doğurganlık oranlarındaki düşmenin otomatik olarak beşeri sermaye niteliğini yükseltmediğini göstermektedir. Bu nedenle hem pro-natalist hem de anti-natalist ve yansız yaklaşımların ortak biçimde destekleyeceği şekilde beşeri sermaye kaynağının geliştirilmesi ve niteliğinin artırılmasına önem verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Attar, M. A. (2020). Nüfus Politikaları, Toplumsal Refah ve İktisadi Kalkınma Süreci, Tiryakioğlu, M. (Ed.), *Devletle Kalkınma*, (ss. 145-186). İstanbul: İletişim Yayınları, Erişim Tarihi: 01 Şubat 2022, <https://www.researchgate.net/profile/M-Aykut-Attar>
- Attar, M. A. (2016). Doğurganlık Kararları, Akılcı Seçim ve Türkiye'de Nüfus Politikası, Türkiye Dördüncü Nüfusbilim Konferansı Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü 5-6 Kasım 2015 Ankara, Tebliğ Metinleri Kitabı, Ankara, ss. 1-20.
- Attar, M. A. (2013), *Türkiye'de Büyüme ve Demografi: İktisadi Tarih, Doğum Yanlısı Söyleme Karşı*, No: 69, Ankara: TEPAV Yayınları.
- Beaujouan, E.& Berghammer, C. (2019). The Gap Between Lifetime Fertility Intentions and Completed Fertility in Europe and the United States: A Cohort Approach, *Population Research and Policy Review*, 38, 507-535.
- Çetin, B. (2014). *Eğitim ve Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, SBE, Karaman.
- Çuhadar, S. G. (2019). *Türkiye'de Demografik Dönüşüm ve Aktif Yaşlanma İlişkisi: Kocaeli Örneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kocaeli Üniversitesi SBE, Kocaeli.
- D.C., B. M., Weld, M. G., Thornton, R. & Collins M. (2012). The Cost Of A Child A consensual budget standards study examining the direct cost of a child across childhood, A Vincentian Partnership for Social Justice research report, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022, <http://edepositireland.ie/handle/2262/73585>
- Demir, O. (2016). Sosyal Politika Perspektifinde Nüfus Politikalarının Değerlendirilmesi (2002 Sonrası Türkiye Örneği) (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, SBE, Sakarya.
- Hirsch D. (2020). The Cost of a Child in 2020, Child Poverty Action Group, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022), https://cpag.org.uk/sites/default/files/files/policypost/CostofaChild2020_web.pdf

- Durmuş, M. (2008), Kamu Ekonomisi, 2. Baskı, Ankara: .Gazi Kitabevi.
- Erol, M. T. (2012). Avrupa Birliği'nde Nüfusun Yaşlanması ve Sağlık Harcamalarına Etkisi, Sosyal Güvence, 1/1, 54-81.
- Ercan, N. Y. (2002). "İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış", *Planlama Dergisi*, DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı Özel Sayı, 129-138. Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022
https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/DPTnin_Kurulusunun_42nci_Yili_Ozel_Sayi.pdf
- Eryurt, M. A., Canpolat, Ş. B., ve Koç, İ. (2013). Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Politikaları: Öngörüler ve Öneriler, *Amme İdaresi Dergisi*, 46(4), 129-156.
- European Commission (17 September 2015). - Fact Sheet, Long-term unemployment: Commission proposal for a Council Recommendation– frequently asked questions Brussels, Erişim Tarihi 10 Şubat 2022: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/sk/MEMO_15_5562
- Eser B. ve Küçük A. S. (2021). Yaşlanan Nüfus, Sorunlar ve Politikalar: Türkiye İçin Bir Değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 541-556.
- Giddens, Anthony (2012). *Sosyoloji*, 1. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gökbunar, A. R. ve Koç, Ö. E. (2009). Demografik Değişimlerin Sosyal Güvenlik Kurumlarına Etkisi ve Türkiye'de Sosyal Güvenlik Kurumlarının Mali Yapısının Analizi, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 15-34.
- Gürsoy-Çuhadar, S. (2020). Yaşlanan Nüfusa Çözüm Önerisi Olarak Aktif Yaşlanma Yaklaşımı: Eleştiriler ve Olası Endeks İçin Türkiye Önerileri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 79, 361-397.
- Günsoy, G. ve Tekeli, S. (2015). Nüfusun Yaşlanması ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Analiz, *Amme İdaresi Dergisi*, 48(1), 35-87.
- Gündoğan, N. (2001). İşgücünün Yaşlanması ve İşgücü Piyasalarına Etkileri, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(04), 95-108.
- Herbst, C. M. (2015). The Rising Cost of Child Care in The United States: A Reassessment of The Evidence, *IZA Discussion Papers*, No. 9072, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- JECDEMS, (2021). Child Care Investment Is Crucial For Future Economic Growth, Erişim Tarihi: 01 Mart 2022, <https://www.jec.senate.gov/public/index.cfm/democrats/2021/10/child-care-investment-is-crucial-for-future-economic-growth>
- Kalafatçılar, M. K. (2019). Demografik Gelişmeler ve Makroekonomik Etkileri, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği No: 19/11*.
- Kar, M. ve Taban, S. (2003). Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 145-169.
- Karakaya, H. (2020). Gümüş Ekonomi ve Aktif Yaşlanma Bağlamında İşkur'un Rolü Ve Alınması Gereken Önlemler (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi) T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Kıbrıçoğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1), 207-230.
- Kirk, D. (1996). Demographic Transition Theory, *Population Studies*, 50(3), 361-387.

- Kurtkapan, H. (2019). Türkiye’de Demografik Dönüşümün Sosyal Yansımaları ve Yaşlılık, Sosyal Güvence Dergisi, 7(15), 27-46.
- Letablier, M.-T., Luci, A., Math, A. & Thévenon, O. (2009). The Costs of Raising Children And The Effectiveness of Policies to Support Parenthood in European Countries: a Literature Review A Report to the European Commission, European Commission Directorate-General "Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Lufkin, B., (14 Ocak 2019). Dergi- Japonya: Yaşlanan ve Azalan Nüfus Yabancı İşçi Alımını Zorluyor, BBC Capital, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022, <https://www.bbc.com/turkce/vert-cap-46869011>
- OECD, 01 Mart 2022, Family Benefits Public Spending, Erişim Tarihi, 01 Mart 2022, <https://data.oecd.org/socialexp/family-benefits-public-spending.htm>).
- OECD, (2020). Is Childcare Affordable?, Policy Brief On Employment, Labour And Social Affairs, Erişim Tarihi: 10 Şubat 2022. <https://www.oecd.org/els/family/OECD-Is-Childcare-Affordable.pdf>
- Özen, S. ve Özbek, Ç. (2017). Çalışma Yaşamında Yaşlılık: Yaşlı Çalışanlar ve İnsan Kaynakları Uygulamaları, Çalışma ve Toplum, 2017/2, 547-572.
- Rakıcı, C., Yılmaz, T. Z. (2016). Sosyal Güvenlikte Demografik Dönüşüm ve Türkiye’ye Yansımaları, Gümüşhane Üniversitesi SBE Elektronik Dergisi, 7(18), 64- 89.
- Rouzet, D., Sánchez, A. C., Renault, T. & Roehn, O. (2019). Fiscal Challenges And Inclusive Growth İtün Ageing Societies, OECD Economic Policy Paper, 27.
- Savaşan, F. (2013). Piyasa Başarısızlığından Devletin Başarısızlığına Kamu Ekonomisi, 2. Baskı, İstanbul:Kitap Matbaacılık.
- Selim, S. ve Üçdoğruk, Ş. (2005), Türkiye’de Doğurganlık: Kalite- Miktar Yaklaşımı, Nüfusbilim Dergisi, 27, 49-66.
- Seyhun, Ö. K. (2006), Avrupa Birliği’ndeki Demografik Dönüşümün Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Üyeliği Çerçevesinde İşgücü Piyasalarına Yansıması (Yayınlanmamış Uzmanlık Yeterlilik Tezi), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2018a). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Yaşlanma Özel İhtisas Komisyonu Raporu Ankara.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2018b). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Sosyal Güvenlik Sisteminin Sürdürülebilirliği Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.
- Tekin, Ç. S. ve Kara, F. (2018). Dünyada ve Türkiye’de Yaşlılık, Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 3(1), 219-229
- Tunali, İ. (2015). 4. Ulusal Nüfusbilim Konferansı 5-6 Kasım 2015, Ankara, Erişim Tarihi: 09 Haziran 2021, http://www.hips.hacettepe.edu.tr/sunum/sunum_tunali.pdf
- TÜİK, 2020, İstatistiklerle Aile 2019 Haber Bülteni, Erişim Tarihi 01 Mart 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2019-33730>
- TÜİK, 2021, Doğum İstatistikleri 2020 Haber Bülteni, Erişim Tarihi: 01 Mart 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dogum-Istatistikleri-2020-37229>
- UN, World Profiles of Ageing 2017, Erişim Tarihi: 01 Şubat 2022, <https://population.un.org/ProfilesOfAgeing2017/index.html>

- Uyanık, Y. (2017a). Yaşlılık, Yaşlanan Nüfus ve Sosyal Politika, *İş ve Hayat Dergisi*, 3(5), 67-100.
- Uyanık, Y. (2017b). Nüfus Yaşlanmasının İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkileri, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19(1), 72-94.
- Uyanık, Y. ve Başyigit, R. (2018). Demografik Yapı İçinde Yaşlı Nüfusun Görünümü ve Aktif Yaşlanma Yaklaşımı Perspektifinde Politika Örnekleri, *İş ve Hayat Dergisi*, 4(8), 273-310.
- Ülger, G. E. (2018). Bir Sorun Olarak Yaşlanma: Türk Kamu Personeline Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Yasama Dergisi*, 38, 18-47.
- Yumurtacı, A. (2013). Demografik Değişim: Psiko-Sosyal ve Sosyo-Ekonomik Boyutları ile Yaşlılık, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 9-31.
- <https://population.un.org/wpp/dataquery/> (Erişim Tarihi: 01.02.2022)